

“אינו נותן לנו מגרונו-לא אתן לו מגרונו של התרנגולת”¹

הומור של נשים מול הומור של גברים ברומן 'אהבה זרה' של אשר ברש
עופרה מצוב-כהן*

תקציר

הנובלה "אהבה זרה" של אשר ברש, מתארת את סיפורו של פרץ סגל, בחור יהודי גליצאי ממשפחת סגל המכובדת השב לעיירתו מעבודת הצבא. במרכז הסיפור תיאור יחסיו של פרץ הצעיר עם בת השכנים הגויה, הנערה פראניה קונסקי. לכאורה מתאפיינת העלילה באווירה פסטורלית אך למעשה בין מתקיים מתח כמו למשל, מתח חברתי ביחסים הבין תרבותיים, בין יהודים לגויים. את המתח המתפרץ בגלוי בסיפור שלפנינו משככים לעיתים אלמנטים של הומור, הנאמרים מפיחה של הדמויות, מהמרחב היהודי והמרחב הנוכרי, הן מפיחה של נשים והן מפיחה של גברים. מהמרחב היהודי החסידי, שהשמחה וההומור הם חלק מתפיסתם האמונית, בולטות דמויות ממשפחתו של פרץ, מרים האם, ה'דודה', דובריש אחותו של פרץ, פרץ סגל ואחיו קובקי סגל, מהקהילה היהודית בולטת אשת החזן, איטה-פרומה. מהמרחב הנוכרי, בולטות דמויות ממשפחת קונסקי, בעיקר, פראניה וסבתה, סבתא שאכנובסקה. אבקש לבדוק אלו אפיונים ייחודיים יש בהומור של הנשים ואלו בקבוצת הגברים והאם יש לכך זיקה למגדר שלהם.

מילות מפתח: אשר ברש, אהבה זרה, דמות, הומור נשי, הומור גברי

מבוא

אשר ברש, 1888-1952, נודע כסופר ומשורר, עורך, מבקר ספרות ומתרגם. הוא נמנה עם הסופרים והמשוררים שכתבו את יצירותיהם בתחילת המאה העשרים בארץ-ישראל. כתיבתו למבוגרים פונה לנושאים שונים בחיי העם היהודי בגולה, בעיקר לתיאור של חיי השגרה הפונה לעיצובן של דמויות צעירות ומבוגרות, קשות יום וגם כאלו מבוססות ובעלות מעמד חברתי בקהילה היהודית שבה התנהלו. תיאוריו של ברש מאופיינים בפירוט נרחב ובפנייה לפרטים הקטנים, והתמטיקה בקורפוס שלו מתמקדת לרוב בתיאור הוויי חיהם של היהודים בגליציה המזרחית ובתיאור חייהם של היהודים בארץ-ישראל.

הסיפור 'אהבה זרה' מתאר את סיפורו של פרץ סגל, בחור יהודי השב משירות בצבא הקיר"ה (הקיסר ירום הודו), וכן את פרשת היחסים הרומנטית המתפתחת בינו ובין פראניה, בת השכן הגויה.² לפי עמדותיהן של הדמויות הפועלות בעלילה, מערכת היחסים בין השניים טעונת מתחים בין תרבותיים, חברתיים והיסטוריים. יצירה זו זכתה להתייחסות הביקורת ונחקרה לא מעט. ורסס מציין כי "אהבה זרה" הוא סיפור רומנטי אשר מתקיים במרחב חברתי ייחודי רב-תרבותי הכולל בתוכו בעיקר רותינים, פולנים ויהודים. אביו של הגיבור, ר' זלמן לייב, משתבח בלשונו הפולנית ומגלם את השתלבותם המוצלחת של היהודים המוכרים כמיעוט הנתון במרחב זר ומורכב זה.³ שלום קרמר עומד על הקלות שבה ניתן לעורר קונפליקט בין יהודים לגויים שכניהם. לדעתו סיפור האהבה בין

¹ אשר ברש, "אהבה זרה", **כתבי אשר ברש**, כרך א', מסדה, 1952, 255-353, עמ' 275. ההפניות מיצירה זו תופענה להלן בציון שם היצירה ומספר עמוד.

² לפני שפורסמה נובלה זו פורסמו שני פרקים ממנה בנפרד בכתב העת **מאזנים**, 353-253 'אהבה זרה', עמ' 4 ולשניהם צורפה הערה שהסיפור הוא פרק מתוך רומן בכתובים: הפרק 'אצל סבא שכנובסקי', פרק 1 בנובלה; והפרק 'ההילולא', פרק 10 בנובלה 580-574 השלמה, התפרסם תחילה בשם זה במאזנים, יט (תרצ"ה), עמ' 264-277.

³ שמואל ורסס, **המארג של בדיון ומציאות בספרותינו**, מוסד ביאליק, ירושלים, 2014, עמ' 366.

פרץ היהודי לפראניה הגויה בא לרכך את אוירת המתח בין התרבויות השונות, היהודית והנוצרית. סיומו הרע מרמז על קונפליקט עתידי בין התרבויות כשהנצרות עתידה "לכלות את בית-ישראל".⁴ נפתלי טוקר עומד על המבנה המשפחתי בסיפור, שחלקו מבוסס על פי הרקע הביוגרפי של ברש. הוא מצביע על מבנה זה כעל יסוד להתארגנות סיפורים אצל ברש: אב אלמן שנישא לאם אלמנה וביחד הם מגדלים את הילדים וכן מביאים לעולם את נחומל, בנם המשותף.⁵ מרדכי עובדיהו מדגיש את יכולתו של האמן לשרטט ב"אהבה זרה", "נפשות פשוטות ובהירות...אנשים בהירים".⁶ עובדיהו מציין כי ברש מיטיב לעצב את דמויות הפולנים בסיפור זה ולהדגיש את "נקודות היסוד שבהן", כדוגמת משפחת קונסקי הפולנית. לטענתו, ברש יוצר שלמד והכיר את דרכי הטבע ולכן היטיב ללמוד ולהבין לנפשו של האדם.⁷ עוד הוא מציין את הרוח הטובה שבה מסופר על המתחים בין משפחה יהודית למשפחה נוצרית ועל הרוח ההומוריסטית בסיפור. להומור כידוע, פנים רבות, חלקן מתחום הצחוק והקומי וחלקן מן התחום ההפוך, העצוב והמלין, הרואה השחורות והמבקר. אריה סובר, טוען כי ההומור הוא כלי חיוני בקיומה של החברה האנושית באשר היא. ההומור מסייע להגדיר "...את גבולות הנורמות שלה", הוא כלי תקשורתי המאפשר העברת מסרים בין חברי הקהילה, מסייע לגיבושה של החברה ומשמש מסד לשמירה על שפיות הדעת של היחיד.⁸ הנחה דומה טוען ברגסון ביסודו של הדיון במשמעות ההומור, "אין קומי אלא בדברים שהם אנושיים על-פי מהותם." כך למשל, נצחק למראה תמונת נוף אנושית, לחפץ שעוצב על ידי בני אדם, למראה של בעל חיים המעורר דמיון להבעה אנושית.⁹ כתנאי למצב הקומי, המעורר צחוק בלב כל איש, מציין ברגסון את "חוסר הרגישות המלווה את הצחוק".¹⁰ נראה שחוסר הרגישות, שמאופיין בחוסר אמפטיה לאחר, עשוי לאפשר יצירתם של מצבים מורכבים, שהם אמנם מושתתים על הומור אך נושאים בחובם בנוסף, בגלוי או באופן חתרני, שכבות נוספות, מהן אירוניות, מהן לעגניות וסאטיריות. כלומר, בסיטואציות הומוריסטיות ייתכן מאפיין לעגני, שמטרתו לבטא עמדה ביקורתית ביחס לתופעה חברתית.¹¹ ביסודו של הצירוף "הומור מגדרי" הנקשר לנושא המאמר, מונחת ההנחה כי ישנו הבדל בהומור בין המינים, נשים וגברים, כאשר "מגדר נתפס כמערכת של ציפיות, התנהגות ומאפיינים מובנים חברתית המולבשים על המין הביולוגי".¹² הנחה זו בדבר ההבדל הלשוני נשענת על עובדות ומיתוסים בדבר ההבדלים שבין נשים וגברים, למשל, הבדל בנתונים הביולוגיים. סימון דה בובואר טוענת כי בעיניהם של "חובבי הנוסחאות הפשוטות", "אישה? זה פשוט מאוד...היא רחם ושחלות: היא נקבה".¹³ לסוגיית ההבדלים שבין זכר לנקבה היא טוענת ההנחה המקובלת היא כי "זכרים ונקבות הם שני סוגי פרטים בתוך מין של יצורים, הנבדלים זה מזה לשם רבייה: אי אפשר להגדירם אלא זה לעומת זה".¹⁴

⁴ שלום קרמר, **ריאליזם ושבירתו**, מסדה, גבעתיים ורמת גן, 1968, עמ' 90.

⁵ נפתלי טוקר, **חזיון חולות וירכתי עולם**, גבעתיים, מסדה, 1980, עמ' 138.

⁶ מרדכי עובדיהו, "משוש בונה", **מאזנים**, ת"ש, 1939, עמ' 110.

⁷ שם, עמ' 111.

⁸ אריה סובר, "הומור-צורך בסיסי של האדם", **מראה** 5, 2010, 24-7, עמ' 8-19.

⁹ הנרי ברגסון, **הצחוק**, ראובן מס, ירושלים, תרגום: יעקב לוי, תשל"ה, עמ' 8-9.

¹⁰ שם, שם.

¹¹ הלל ברזל, "ביאליק הצחוק: פארודיה עם מקאמה", **מראה** 5, תשע"א, 2010, 32-43, עמ' 35.

¹² **דרכים לחשיבה פמיניסטית**, עורכות: ניצה ינאי, תמר אלאור ואחרות, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2007, עמ' 666.

¹³ סימון דה בובואר, **המין השני המין השני כרך ראשון עובדות ומיתוסים**, בבל, אין ציון מקום, תשס"א, 2001, עמ' 32.

¹⁴ שם, עמ' 33.

נראה כי ב"אהבה זרה" רבים הם הביטויים של הומור ושל צחוק מצידן של דמויות של נשים ומצדן של דמויות גברים. במאמר זה אבקש לברר את השימוש בהומור ולהבחין בין הומור של נשים, יהודיות ושאינן יהודיות, להומור של גברים יהודיים ושאינם יהודיים. מה מאפיין את ההומור הנשי ומה מאפיין את ההומור הזכרי? באלו גוונים נצבע כל סוג ומהי תרומתו של ההומור לפרשנות ביצירה?

הומור בקרב דמויות נשים ב"אהבה זרה"

ה'דודה' מרים, אמו של פרץ סגל/ הומור עדין של אם לבנה האהוב

בתחילת הסיפור אנו עדים לפגישה המרגשת בין גיבור הנובלה פרץ סגל, השב הביתה בתום שירותו הצבאי בצבא הקיר"ה,¹⁵ לאימו החורגת האהובה עליו, 'הדודה' מרים. מרים מצטיירת כאישה שקטה בעלת מזג נוח, המפקחת על הלכות הבית. מרים שלא ראתה את פרץ כשלוש שנים, מעירה לו על מראהו החיצוני, הלא יהודי, זקנו המגולח, ופרץ משיב לה שמעתה יגדלו. פרץ מוסיף שהביא מתנה לכל אחד מבני המשפחה. מרים מעירה בהומור שוודאי שכח להביא לה מתנה "ממש כמו אביו", אך הוא מציין שדווקא הביא לה. בהערתה על כי שכח להביא לה מתנה ובנימוק המתלווה לו, מובלעת ביקורת על בעלה ששוכח להביא לה מתנות ממסעותיו הרבים. הערתה הנשמעת לכאורה עוקצנית במידת מה היא נבונה. על ידי ההשוואה שעורכת מרים בין פרץ לאביו ביחס לנוהגו כלפיה באשר למתנות, היא מבקשת להביע את אהבתה העמוקה, הנדמית כטבעית כלפי פרץ (שהרי היא אימו החורגת).

כשפרץ מגיש לה את המתנה הוא מעיר: "לא נשתנית, 'דודה', במשהו." והיא משיבה לו: "כן, אותה גרוגרת דר' צדוק...נו, לך הכן להם את המתנות. החבריא יכולה להיכנס כל רגע."¹⁶ מרים האם מגיבה בהומור שיש בו אירוניה עצמית, להערתו של פרץ על שלא חל שינוי במראה החיצוני שלה בהשתמשה בניב המכוון לרזונה ולגוף הכחוש. השימוש בניב מהתרבות היהודית, שהוא מהרובד הלשוני הגבוה, מרמז על היותה אישה משכילה על אף שאין בסיפור כל מידע על השכלתה ועל עיסוקיה בעבר. סאטירה הנאמרת מפי הדמות בגוף ראשון מכונה "סאטירה ישירה" ועל פי Abrams, הממין את הסאטירה לשלבים ומצטט את הורציוס, הרי זו סאטירה ש"מטרתה לעורר חיוך על חולשות האדם. הכותב מדבר כאדם אדיב, מוסרי, ואינו מתמרמר על חולשותיהם של בני מינו."¹⁷

הומור ביקורתי על דמות שלא בנוכחותה-הומור של האם מול הומור של הבן החורג

מרים היא אישה המצטיירת כעדינה ונעימת הליכות ביחסה לכל, לבעלה, לבניה החורגים קובקי וסגל, לבנה הצעיר נחומל. את אמירתה על בנה סגל שלא בנוכחותו ניתן להעמיד בהשוואה לאמירתו של קובקי אחיו של סגל, בנה החורג של מרים. קובקי הוא רווק משכיל שעוסק בכתביה, נודע בקרב אנשי העיירה היהודים והגויים כמשכיל דעתן וביקורתי.¹⁸

¹⁵ הקיר"ה, הקיסר ירום הודו, הקיסר פרנץ יוזף הראשון- שהוכתר לראשונה ב-1848 ועמד בראש הממלכה עד למותו ב-1916, חיבב את היהודים ואף התבטא כמה פעמים בגנות האנטישמיות, ויהודי גליציה החזירו לו חיבה רבה. לאות הערכה על יחסו אליהם נהגו לצרף לראשי התיבות של שמו, את התוספת "הקיר"ה": "הקיסר ירום הודו" (זאת בניגוד ליהודי רוסיה הצארית שסבלו באות העת מיד קשה, מפוגרומים מצד השלטונות). דן לאור, ש"י עגנון, גדולי היצירה והרוח בעם היהודי, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים 2008, עמ' 10.

¹⁶ שם, עמ' 256.

¹⁷ שלומית ברנהולץ, עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתפיסת ערכים בסיפורת הישראלית, חיבור לשם קבלת דוקטורט, כרך א', רמת-גן, תשמ"ה עמ' 51.

¹⁸ "אהבה זרה", עמ' 284.

בסיטואציה זו, שלא בנוכחותו של פרץ, מעירה מרים על יחסיו של פרץ עם פראניה הנערה הגויה: "פרץ מפייס יותר מדי את הקונסקים בעד החזרזיר..."¹⁹ באמירה זו היא מבקשת לבקר את התנהגותו של פרץ שמרבה לבלות בחברתה של פראניה. משפט בעל גוון הומוריסטי זה מעמיד בדיספרופורציה בני אנוש, בני משפחת קונסקי, לעומת בעלי חיים, הבהמה שאיבדו, החזירון. על אף שמרים אומרת משפט זה בליווי הלצה, כפי שזה נתפס בעיני בתה דובריש, זוכה תגובתה לאמירה מצדו של אחיו הגדול של סגל קובקי, שחש קנאה בפרץ אחיו על מערכת היחסים שלו עם פראניה. קובקי שמשתוקק בלבו לחוות מערכת יחסים שכזו מגיב בנימה ארסית שלא בפני אמו החורגת אלא בשיחה עם אחותו החורגת דובריש: "הוא יכול עוד לדקור להם גם עגלה..."²⁰ הערתו עוקצנית ויש בה משום ביקורת חריפה כלפי אחיו המעמיק את היחסים עם הגויה. ציון בעלי החיים בשיחה, חזרזיר מזה ועגלה מזה, הראשון בהם טמא והשני כשר, מזכיר את מערכת היחסים הבעייתית שבין סגל לפראניה. בנוסף, אזכורם של בעלי החיים תורם להנמכתו של הדיון בדבר יחסיהם של אלו ומשווה להם טון לגלגני. דבריה של האם בעניין יחסו של פרץ ל'קונסקים' נאמרים אמנם כדברי ביקורת אך בטון של הלצה. בנוסף, היא מכוונת לחנופה מילולית. לעומת זאת, קובקי משתמש בדבריו במילים שמביעות ברוטליות ואלימות. המסר שלו ישיר ואינו מעודן כמו המסר המשתמע שמשמיעה אמו בדבריה.

הומור עדין של אם לבנה כאמצעי חיזוק

במעמד משפחתי, בתחילתה של הארוחה במוצאי כיפור, שבה נוכחים בני משפחת סגל, מתבקש קובקי בעל הקול הערב לומר אך הוא מסרב לעשות כן. מרים אמו מאיימת בהן ובנימה הומוריסטית: "לא אתן לו מן 'הצוואר' הממולא. מידה כנגד מידה: אינו נותן לנו מגרונו-לא אתן לו מגרונו של התרנגולת."²¹ מרים הנוטה ללמד זכות על בניה החורגים, מעזה לדרבן את קובקי שמסרב לתת את קולו בשיר ולשם כך היא נוקטת בלשון מתחכמת הומוריסטית, המתאפיינת בהצבת תנאי לקבלת תמורה עבור המאכל שבשלה. בהיגד זה ניצבים שני מושאים זה מול זה: גרונו של בנה, המפיק צלילים ערבים אל מול צווארה הממולא של התרנגולת, מאכל שאהוב ביותר על קובקי המסרב לשיר. העמדתם של חלקי הצוואר, זה של האדם מול זה של בעל חיים, המשמשים בסיטואציה זו לפונקציות שונות, יוצרת את ההומור. מרים המודעת להיתול שהיא מנסחת טוענת שכך תשיב לקובקי "מידה כנגד מידה". ביטוי זה תורם להומור שכן, היא בוחרת לתת משקל דומה לגרונות התרנגולת ולקול המופק מגרונו של בנה.

הסיטואציה מסתיימת ברוח טובה כאשר גרונות העוף הממולאים מוגשים לשולחן ושוב פונה מרים לבנה ושואלת "תזמר?" והוא עונה לה מיד "אחרי הפשר!" המספר מציין כי תשובתו המהירה גורמת לצחוק כללי שפורץ מ"מכל צד". גם פרץ שבא בדין ודברים עם אחיו לפני הארוחה, מחייך. דבריה של מרים הנאמרים בפנייה לנוכחים בשמו של גוף נוכח נסתר, יוצרים אווירה תיאטרלית משעשעת ומשרה אווירה נעימה וקלילה בין המסובים. ההתבדחות המתקיימת בנוכחות בני המשפחה מלמדת כי הם מכירים את אופיו העקשן של קובקי ובנוסף, מכירים את אהבתו למטעמיה של אמו. בדבריה של מרים אין משום כוונה לביישו או להביכו. נהפוך הוא, היא משכילה למצוא את הדרך לאיש העקשן על ידי הצבת אולטימטום. דבריה נאמרים בבדיחות הדעת כדי להעביר את המסר שלה בסגנון נעים והיא נוקטת בטכניקה של סחר חליפין משתמשת בפרט הידוע לכולם על אהבתו של קובקי למטעמיה

¹⁹ שם, עמ' 272.

²⁰ שם.

²¹ שם, עמ' 275. שלוש נקודות הן במקור.

כתנאי. בנוסף, קובקי מרבה לדבר בטון ציני בפני בני המשפחה ולכן בדבריה של מרים אין משום פגיעה בו.

לאחר הסעודה נותן קובקי את קולו בשיר. ברם, במהלך מעשה שירתו פורץ ויכוח נוקב בינו לבין אחיו פרץ על 'מעשיו היפים', כלשון המספר, של פרץ עם פראניה הגויה. בביטוי מובלע זה הנאמר כלשון סגי נהור יש משום נימה עוקצנית, ביקורתית, על יחסיו של פרץ עם הנערה הגויה, שאינם מותרים על פי ההלכה היהודית שלאורה חיה משפחת סגל.

הומור בדברי דובריש ככלי מעודן לבטא רחשי לב

עם שובו של פרץ מהצבא מנסה דובריש לבסס את מעמדה מחדש במרחב המשפחתי. כשפרץ נכנס לרפת ושם נתקל בחזירון של ה'קונסקים', השכנים הגויים. פרץ מנסה להניס את החזירון ומאחר שזה שב לרפת בשנית, פרץ נועץ בו את הקלשון ודוקרו למוות. כשעולה בבית סגל נושא הסכום ששילם האב ברוחב לב תמורת החזירון, מעירה דובריש אחותו החורגת של פרץ, כשדבריה מכוונים כלפיו:

"במחיר מצער כזה כדאי לדקור חזיר בכל יום..."²²

גם כאשר אחותה הצעירה אלקי מחמיאה לפרץ על מראהו, דובריש מביטה בה ובעיניה "צחוק הלגלוג". דובריש לעגנית ועוקצנית כלפי פרץ ומבקשת להעמידו במקומו כדי לסמן בכך את מעמדה הבכיר כאחות בכורה אחרי קובקי. לראייה, באותה סיטואציה היא קמה ממקומה כשנכנס אביה החורג "ובעצמה ישבה על כיסאו של פרץ, שנכנס הביתה."²³ העמדה הצינית שמפגינה דובריש כלפי פרץ היא כפולה: היא מתבטאת באופן מילולי ובלתי מילולי. זו מדגישה כי היא מבקשת לבחון מחדש את מעמדה במרחב המשפחתי עם שובו של פרץ למרחב המשפחתי וכדי שלא יגרע ממעמדה היא אינה חוסכת את שבט ביקורתה מהתנהגותו הבוטה במקרה החזירי. בדומה לקובקי, אף היא משתמשת במילים בוטות המציינות אלימות בדבריה על החזירון.

אמירותיה הציניות של דובריש מופגנות לא רק כלפי פרץ אלא אף כלפי אחיו קובקי, שגר לצדה תחת קורת גג אחת, ובעבר חזר בו מהתחייבות לנישואים עימה. עובדה זו עשויה להסביר את הציניות החרפה המאפיינת את אמירתה על החזירון כדוגמה המאפיינת בכלל את טון דיבורה. בראותה את קובקי קרב לסף הבית היא מכריזה בקול "הנה הולך הפילוסוף!"²⁴ מה בדבריה הומור ומה הוא חיווי הנאמר כפשוטו ומתאר עובדה? האם באמצעות מטפורה זו מבקשת דובריש לתאר את דרך הליכתו של קובקי, ההולך כשהוא נתון כולו בהרהורים, האם מתכוונת היא לאופן הליכתו, איטיות או מפוזרת, או שמא התכוונה להעיר בדרך מטפורית על דרכי התנהגותו של קובקי הידוע כפלספן וכאיש ספר, שלבו אינו נתון אליה. דה בבואר טוענת כי אופייה והתנהגותה של נערה "הם ביטוי למצבה, וכאשר מצבה משתנה, גם דמותה של הנערה המתבגרת משתנה."²⁵ היא מוסיפה כי אם הנערה עסוקה בסדר יום פעלתני ויצרני משלה, היא משתחררת מהאובססיה "הקשורה בגבר ואינה טרודה כל – כך בקונפליקטים הרגשיים והמיניים שלה."²⁶

קובקי הנכנס לבית מתואר כמי שלבוש בקפידה, עיניו פיקחות, הוא מביט באחיו הצעיר ולאחר מכן מעיר לו על שובו המתאחר הביתה. לכאורה, "הפילוסוף" הוא כינוי המתאר את דמותו של קובקי

²² שם, עמ' 262.

²³ שם, שם. הישיבה על כסאו של הבן האהוב על כל בני המשפחה שהוכיח את גבריותו בשירות בצבא מבטאת משאלת לב של דובריש למעמד שווה לו במשפחה, של נוכחות וקבלת יחס סלחני.

²⁴ שם, עמ' 257.

²⁵ סימון דה בבואר, המין השני המין השני כרך ראשון עובדות ומיתוסים, כרך שני, בבל, אין ציון מקום, תשס"א, 2001, עמ' 147.

²⁶ "אהבה זרה", עמ' 257.

הבחור המשכיל, זה שאינו ממחר לנהוג כאביו ולהקים משפחה משלו. היכרות עם קובקי תלמד כי הוא אינו מהיר החלטה ושוקל באיטיות כל עניין שיש לו זיקה לחייו האישיים. לכן, לא בכדי דובריש, שעזמה אמור היה להתארס וביטל זאת לאחר שחך בדעתו שוב ושוב, היא זו המכריזה על בואו. בדבריה נשמע שמץ של ביקורת על האיש שמחשבתו איטית, המתעמק בכל עניין באופן רוחני בעוד שהיא מצפה שיחליט באשר לקשר ביניהם. נראה אם כן שבאמירה זו התכוונה להקניטו על איטיות המחשבה שלו ועל שאינו ממחר להכריע באשר לעתידם המשותף.

הומור בדברי דובריש ככלי ביקורתי כלפי האחר

האחיות דובריש ואלקי משוחחות ביניהן על היחסים הנרקמים בין פרץ אחיהן החורג לנערה הגויה. אלקי המאוהבת בו, מציעה לאפשר את קיומם של היחסים בין היהודי לגויה בטענה ש"אין אנו צריכים להיות אדוקים במידה כזו, שנגזור גם על רגשות נאצלים, כגון ריעות-ואפילו אהבה. דובריש משתוממת לדברים אלו ומשיבה לאחותה: "עם 'גויה'? אוי ואבוי לאמא שלנו! אילו ידע אבינו בקברו את דיעותיה של בתו-היה שמח שהוא מת...שכחת, כנראה, כי אבינו היה חוטר ממשפחת הצדיק הבלזי...".²⁷ בתשובתה יש אלמנט מקאברי בהתייחסותה אל המת כבעל תכונות אנוש, בצינה את הביטוי "היה שמח" שמאופיין בפרדוקס, היכולת של המת לשמוח על היותו מת. ההומור המקאברי מדגיש את התנגדותה הנחרצת של דובריש לרעיון שמעלה אחותה להקל ראש ביחסיו של פרץ עם פראניה ובכך בעצם לאפשר לו לנהל מערכת יחסים זו. הנימה בהערתה של דובריש הוא כלי עזר שנועד לחדד את עמדתה ולהביעו בנחרצות. ברם, השיחה מתקיימת בין שתיהן וללא נוכחותו של איש ולכן ההעזה שבדבריה של דובריש.

הומור בדברי פרץ סגל/ הומור ככלי להעברת מסר על תמורה ושינוי

פרץ סגל מרבה לתבל את דבריו בהומור, בסיטואציות שונות שבהן הוא נוכח ובדיאלוגים שבהם הוא משתתף. אביו מכיר אותו כמי שמסתיר את רגשותיו "בדברי לצון".²⁸ יש לזכור שפרץ שב מעבודת הצבא שבה שירת בצבא הקיר"ה והיה חלק ממיעוט יהודי. לכן יש להניח, אחד מאופני החברות היה כנראה שימוש תדיר בהומור ובצחוק כדי להפיג מצבים של מתח.²⁹ ההומור שבו משתמש פרץ בסדר יומו בהווה מתבטא בנושאי שיחה שבהם הוא נשאל על נושאים מהותיים כמו מציאת פרנסה וכיוב'. נראה לפיכך שההומור משמש עבור פרץ כלי הסוואה והסחת הדעת מעניינים כבדי משקל שעליו לתת עליהם את הדעת.

במפגש הראשון עם אחיו, אחיו קובקי ואחיותיו החורגות דובריש ואלקי הוא מחלק להם מתנות ולאחיו מעניק נרתיק סיגריות. כששואל אותו קובקי אם התחיל לעשן משיב פרץ "בתמימות מבדחת": "לא, עודני קטן". לשמע תשובתו פורצות אחיותיו ב"צחוק גדול".³⁰ פרץ משיב למעשה בענייניות, שכן הוא אחיו הקטן של קובקי, אך ניסוח תשובתו, ביחוד המלה "עודני", מרמז לשלב של קיפאון ודריכה במקום. כן מתאפיינת סיטואציה זו בהעמדת פנים, שכן ידוע לנוכחים שפרץ הוא אמנם בחור צעיר אך השתחרר ממסגרת צבאית, וכך משתמעת אחריות ובגרות. סובר עומד על

²⁷ שם, עמ' 272.

²⁸ שם, עמ' 273.

²⁹ אריה סובר עומד על הקשר ההדוק שבין הומור לרפואת הגוף והנפש בהסתמכו על מקורות קלאסיים, כמו ספר משלי ועל תאורתיקנים מודרניים בתחומי הפסיכולוגיה, כך יונג, והפילוסופיה, שפינוזה. אריה סובר, "הומור-צורך בסיסי של האדם", מראה, תשע"א, 2010, 7-24, עמ' 19.

³⁰ "אהבה זרה", עמ' 258.

העמדת הפנים כעל אפיון יוצר הומור משום המשחק הטמון בו.³¹ זו באה לידי ביטוי בתשובתו של פרץ לאחיו הגדול שלו הוא מעניק נרתיק הסיגריות, ובחירתו בכך מתפרשת על ידי קובקי כי פרץ עצמו מעשן.

הומור אצל פרץ ככלי להפגת מתח

הומור מאפיין את פרץ גם ברגעים קשים. כך, לאחר שהוכרע דינו המשפט שבו נדון לעונש מאסר של שלושה ימים הוא מודע למעמדו כאסיר לעתיד: אחת מדרכי ההתמודדות בסטטוס החדש שבגיניו עלול האסיר להיקלע למצוקה נפשית, עשוי להיות השימוש בהומור כמנגנון הגנה. כטענת סובר, כאשר אדם נתון "תחת נטל של מועקות רגשיות", הוא עשוי לפנות להומור ל"הסתכל על הקשיים שהוא נתון בהם במבט קומי".³² ביום הדיון בבית המשפט מכינה האם כריכים לבני המשפחה שמלווים את פרץ לדיון. האב מעיר "בדעה בדוחה" "ואם יתנו את שלושתנו בסוהר-מי יביא לנו אוכל?" ופרץ "צירף בדיחה משלו": "אלקי תכונן מטבח בבית הסוהר".³³ הערה מבודחת זו מהווה הכנה מטרימה להידוק היחסים בין פרץ לאחותו החורגת הצעירה ונרמזת בה הסכמתם על עתידם המשותף. הערתו מרמזת לליכוד המשפחתי, להכרתו כי אלקי מוכנה לעשות רבות למענו. בנוסף, משתמעת מהערתו הערכה לאלקי וכן מחמאה על כך שהיא בעלת בית מיומנת ומיטיבה לבשל.

כדי להפיג במעט את אווירת האינטימיות שנרמזת בהערתו ההומוריסטית של פרץ, מציין המספר המתערב כי אלקי "לא מנעה...חלקה בבדיחה והוסיפה: "ונוזמין גם את אמא ואת נחומל, ואז תאכל כל המשפחה יחד. יהיה שינוי מעט. כולם רוצים שינוי".³⁴ הערתה של אלקי פונה ליתר בני המשפחה, מתוך שאיפה לצרפם לחוויה האינטימית שהכול ציפו לה ועומדת להתרחש. בדברי התוספת של אלקי יש אמנם מן ההפלגה, אך הם נאמרים כדי להפיג את המבוכה הנגרמת לה מדבריו של פרץ והם אף מעדנים את האינטימיות שנרמזת במשפטו המבודח אך כבד המשמעות.

ההומור שמביע פרץ בקשר עם פראניה הנערה הגויה

מערכת היחסים הרומנטית בין פרץ לפראניה מתאפיינת במתח שעשוי להיות בין זוג צעירים המגלים עניין זה בזה. פגישתם האקראית לראשונה ברפת של משפחת סגל, לנוכח החזירון הדקור מתבוסס בדמו, היא טעונת רגשות של כעס ושנאה ורוויית מתח. לעומת זאת, בפגישתם הראשונה, היזומה על ידי פרץ, כשהוא נענה להזמנתו של פאן קונסקי לסור לביתו, הוא רואה את פראניה בגינה, משקה פרחים ומשוררת שיר. פרץ מספר לה שבילדותו שמע סיפור שקשור לשכיית חמדה אטרקטיבית הנמצאת בעיר לבוב. זהו מיצג אמנותי בצורת באר, המאופיין במבנה מתוחכם שעלול להטעות זרים שאינם מכירים את המיצג. בראש הבאר פסל של נערת אבן יפיפייה, שניתן להגיע אליה באמצעות ארבע מדרגות. עם העלייה בכל מדרגה ניתז סילון של מים, בכל פעם ממקום מסוים בגופה של נערת האבן, כאשר דריכה על המדרגה הרביעית תגרום לפסל של הנערה לשוח אל העולה, לחבקו ומכל גופה יותזו סילוני מים שירטיבו את המטפס. תושבי העיר מכירים את התחבולה ונמנעים מטיפוס במדרגות אך אורח בעיר עולה בהן, נלכד ברשתה של הנערה ונרטב לצחוקם.³⁵ בכך, הם הופכים חלק ממחזה המעורר צחוק בלב כל הרואים.

³¹ אריה סובר, **בדרכו של האדם הצוחק**, כרמל והמכללה האקדמית אשקלון, 2009, עמ' 132-133.

³² אריה סובר, שם, עמ' 72.

³³ "אהבה זרה", עמ' 348.

³⁴ שם, שם.

³⁵ "אהבה זרה", עמ' 265.

פראניה שואלת האם המקום קיים ופרץ מגיב בצחוק "חה-חה-חה! הרי זה יפה!". הוא מציין כי כשחיפש בעצמו את הבאר לא מצא אותה. הוא מוסיף לצחוק כשגופו מיטלטל ופראניה נעלבת מכך. פרץ מציין שהעובדה שהאמינה לו מצחיקה אותו. פראניה הפגועה משקה במרץ את הפרחים, ומגיבה תוך שהיא מבקרת את ההיתול הגס שלו: "לא תינוקת אני עוד, שיעשוני לצחוק... צחוק גס! צחוק של חייל!". פרץ מבקש לפייסה ולהתנצל בפניה אך אינו יודע כיצד. באותו רגע נשמע קולה של אלקי הקורא לו לבוא הביתה. להומור בסיטואציה זו מספר זוויות: בתחילה, פרץ מגיב בצחוק לשאלותיה התמימות של פראניה, והיא מצדה, נעלבת משום שאינה מבינה על שום מה הוא צוחק. צחוקו של פרץ מביע למעשה את התרגשותו מהפגישה שנזדמנה לו עימה וכן עשוי להביע את ההקלה שהוא חש עם קיום השיחה עימה. ההומור שמאפיין את סיפורו על האתר האמנותי בלבוב מושתת על ידע ועל היכרות של פרץ עם העולם הגדול. הפער בין ידיעותיו על אתר זה לבין אי ידיעותיה יוצר צחוק רק מצדו של פרץ ומביא אותו לצחוק לתמימותה. ברם, נראה שפרץ אינו לועג לפראניה משום שהודה כי הוא עצמו האמין לסיפור בילדותו. צחוקו מבטא לפיכך, את מאמציו להעמיק את הקשר איתה ומייצג למעשה את אחת מדרכי החיזור של פרץ אחריה.

ניתן לומר שהצחוק והסגנון ההומוריסטי של פרץ היא דרך להסוות את המבוכה השוררת בקשר המתהווה בין בחור יהודי לנערה גויה בסביבה שאינה רואה קשר זה בעין יפה.³⁶ מאחר שהומור עשוי להתפרש כעניין קליל ובלתי מחייב הוא משמש את השניים בקיום הקשר ביניהם ומסייע להם לפסוח על המבוכה העמוקה.³⁷

בניגוד לדמויות אחרות, כמו האחיות דובריש וקובקי, ובדומה לאמו החורגת מרים, נראה כי לרוב אין ההומור הנהוג בפיו של פרץ נועד לבקר ולהוקיע את האחר, אלא לקרב לבבות על ידי הפגת המתח בקרבו ואף בקרב הנמענים. ברם, בקשר עם פראניה המאופיין במתיחות, ההומור של פרץ מתפרש על ידה כתגובה מתנשאת שמבטאת את רוחב ידיעותיו לעומת בורותה וצרות אופקיה.

הומור בדמותה של סבתא שאכנובסקה, סבתה של פראניה / גסות רוח לצד הומור בוטה

בסיפור מוקדש מקום חשוב לדמותה של סבתא שאכנובסקה ולתיאור עיסוקה כמיילדת בעלת שם, המוכרת בין היהודים ובין ש"אינם יהודים". המספר מעיר בסוגריים כי היא הייתה המיילדת של "רוב בחורי העיירה ובתולותיה (לא רבים הם בקהילה הקטנה)".³⁸ לאחר שצעירה יהודייה נוסעת ללבוב ללמוד את מקצוע המיילדות נתמעטה עבודתה של פראניה והיא מביעה את כעסה על כך. הערה זו מרמזת על מתח מפעפע בנושא זה בקרב המיילדת, שייתכן כי תנצל את רצונה של נכדתה לנקום בפרץ שניתק עימה את הקשר כשעת כושר הולמת כדי לנקום בכלל ביהודי העיירה, על המתחרה בה בתחום עיסוקה, מיילדת יהודייה. במהלך עבודתה, כשהייתה מיילדת, היו אבותיהם של התינוקות משלשלים לה מטבעות לתוך האמבטיה של הרך הנולד, והיא הייתה מנבלת את פיה וגורמת לצחוקם

³⁶ בקשר זה נרמז קושי כפול: העניין ששניהם מגלים זה בזה מעורר בהם מבוכה מטבע הדברים ונוסף לו קושי חברתי-סביבתי של הקהילה היהודית החסידית, האוסר על קיום קשר רומנטי עם בן זוג מדת אחרת.
³⁷ סיפור זה מרמז על היחסים שעלולים להתפתח ביניהם, שכן פראניה מתוארת כנערה יפיפייה ומושכת. הסיפור על נערת האבן עשוי להיות רמז ליחסיהם של פרץ ופראניה. אם יתקרב מדי הוא עלול ליפול ברשתה ולהתאכזב ואולי אף יתקשה להינתק מכבילתה אותו אליה.

³⁸ "אהבה זרה", עמ' 269. בניסוח זה משתמע טון הומוריסטי של המספר. ובכלל, ראוי לציין כי זה מלווה את דמויותיו תוך נקיטת עמדה סובייקטיבית לכאן ולכאן. למשל, בעניינים המתפתחים ביצירה לכדי קונפליקט ועימות, הוא נוקט בעמדה אמפטיית המצדדת במשפחת סגל. לעיתים הוא נוטל רשות לחוות עמדה באשר לטון המשתמע בסיטואציה זו או אחרת ולהצביע על כך שהינה מבדחת או מעיר על כי הערתה של אחת מהדמויות היא הומוריסטית. יש שכותרות הפרקים מבדחות ובעלות הקשר להיסטוריה של העם היהודי שנרדף בזמנים שונים על ידי רשעים. כך למשל, כותרת פרק כז היא "פן דזיקי או 'בן המדתא'" (שם, 336).

של הנוכחים. בתיאור זה יש מן ההומור הגס, במהלכו של אירוע מכונן ומרכזי בחיי אדם שהיא מיומנת בו, הלידה. מדרגת אירוע אינטימי המאופיין בשגב ופאתוס נתפס האירוע כהמוני, ונמוך ומאופיין בבאתוס בשל לשון דיבורה של המיילדת, שבגינה היא מתוגמלת בכסף ובצחוק גס.³⁹ סבתא שאכנובסקה מתוארת כאישה פעלתנית, חזקה על אף גילה, בריאת בשר, שותה יי"ש חריף כגבר שתיין, שסימני שיכרון אינם ניכרים בה. היא מעורבת בנעשה סביבה לא רק בתחום עיסוקה כמיילדת, אלא בכל עניין ועניין המגיע לאוזניה. לשונה עסיסית ומתובלת גם בלשון יהודית ובפתגמים עממיים. בתיאור זה יש מן ההומור שכן, שתיית היי"ש נדמית כמעשה אוטומטי שאין לו כל השפעה על גופה. גם להיבט המגדרי יש משקל שכן רוב הדמויות הנשיות ב"אהבה זרה", יהודיות וגויות מתוארות כנשיות, עדינות מראה ולרוב שקטות ומנומסות כשהן בחברת אנשים, לרבות בני משפחה שהן מורגלות בחברתן. בניגוד אליהן, סבתא שאכנובסקה נוהגת בגסות ומתעלמת מנורמות חברתיות. כך, היא נכנסת לבתים ללא הודעה מראש, מתערבת בעניינים שאינם מעניינה ותובעת שינהגו בהתאם לדבריה.

דברי המספר על סבתא שאכנובסקה מוסיפים להומור שנלווה לדמותה וניכרת בהם אף נימה של לעג: הוא מכנה אותה קמצנית וחסכנית, מציין שהיא עוסקת במסחר, מוכרת חלב פרה וביצי תרנגולות בעוד ששכנותיה אינן מצליחות להפיק יבול מאלו. את הצלחתה מסבירה בתה יאדויגה ה"מלעיזה על אמה" וטוענת כי "ברור שמכשפה היא". האם הבת אומרת זאת בטון לעגני או מתוך נאמנות בת לאמה ותחושת סולידריות בין נשים, אחיות? המספר רומז ללעג, כך, "מלעיזה" ובהפרת הסולידריות הנשית⁴⁰ המצופה שהיא כשלעצמה, אישה בוגרת (ואם לבת, פראניה), מתוסף טון הומוריסטי לסיטואציה.

כך, מנמקת בתה שאת התרנגולות "היא מחזיקה בחדר חם על מצע של מוץ ומחליפה מצען בכל יום..." ואת פרתה היא עוטפת באדרת שתפרה מבגדים ישנים "ומשקה אותה שלוש פעמים ביום 'מרקים' חמים".⁴¹ ברם, המספר הכל יודע והמתערב נותן בסוגריים את ההסברים לפשר הצלחתה של סבתא שאכנובסקה ואף מוסיף ומציין כי בתה אינה מספרת זאת: "והיא מכחישה, שאמה מחזיקה את תרנגולותיה בחדר חם על מצע של מוץ... ואינה מגידה, כי אמה תופרת לפרתה אדרת... ומשקה אותה שלוש פעמים ביום 'מרקים' חמים...".⁴² בדברי הבת על אמה ישנה ביקורת המעודנת בסגנון הומוריסטי שיש בה גם הומור מסוג גברי. הבת אינה מזכירה כלל את מקצועה המכובד של אמה ואת ניסיונה הרב כמיילדת אלא שואלת תכונות של אימהות וחמלה כדי לתאר את טיפולה האימהי של אמה בחיות המשק. בכך היא כולאת את אמה במרחב הסגור של ניהול הבית בעוד שלמעשה האם היא עצמאית במעשיה ובסדר יומה, ואיננה כלואה בביתה.⁴³ חיזוק לטענה זו היא עיסוקו בעבר של בעלה של סבתא שאכנובסקה: זה היה פקיד בבית הסוהר ולאחר שפרש והוא כבר למעלה משמונים שנה, הוא מבלה את רוב זמנו בביתו. למעשה, במרבית שנותיו הוא נמצא

³⁹ שם, עמ' 270.

⁴⁰ על סולידריות נשית ראו למשל בל הוקס, "אחיות: סולידריות פוליטית בין נשים", **ללמוד פמיניזם: מקראה**, בעריכת דלית באום, דלילה אמיר ואחרות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2006, עמ' 223-243.

⁴¹ "אהבה זרה", עמ' 270.

⁴² שלוש הנקודות הן במקור. המספר מבקש לדייק ומביא מידע זה, אך עם זאת רומז על ידי ציון שלוש הנקודות כי זה מעורר גיחוך. הסימן מוסיף לנימת ההומור שגם המספר שותף לה כצד נוסף המוסיף מידע באשר להצלחתה של הסבתא ולשלילתו את טענת הבת כי אמה מכשפה ועל כן מצליחה היא במעשי ידיה. לא כך הוא, טוען המספר. סבתא שאכנובסקה מבצעת את עבודותיה השונות במסירות ולכן היא מצליחה בהן. עם זאת, כינויה של הבת את אמה "מכשפה" מסתבר בדיעבד, ככינוי מטפורי אירוני המעורר צחוק, משום שהוא הולם את התנהגותה של הסבתא בהמשך כשהיא מתערבת במערכת היחסים שבין נכדתה לפרץ (בעניין זה ראו להלן בהמשך המאמר). גם אלקי מכנה את הסבתא "המכשפה הזקנה" כשנודע למשפחת סגל כי הוגשה תביעה נגד פרץ על הריגת החזירון. (340) אלקי תולה את האחריות להגשת התביעה בסבתא שאכנובסקה.

⁴³ **אהבה זרה**, עמ' 268.

במרחב הסגור לעומת אשתו המיילדת שבעיסוקה כמיילדת יש מעשה של פתיחה וכינון של מרחבים ועולמות חדשים. בתפקידיהם חל אם כן חילוף מגדרי, שמחזק את הגון ההומוריסטי בדמותה של הסבתא.

בנוסף, בהצגת שני מקורות מידע, זה החלקי שמציגה בתה לעומת זה שמוסיף המספר, מתווסף הומור על דמותה של הסבתא.⁴⁴ יחסה הדאגני של זו וטיפול המסור בחיות המשק הוא יחס כאל בני אנוש. ברם, חוסר הפרופורציה הקיים בין טיפולה המסור לבעלי החיים לבין המטרה שלשמה היא חותרת, הפקת תנובה מרבית, גם הוא מעורר גיחוך.

מנהג מגוחך אחר שלה הוא הרגלה לחלק מתנות לבני משפחת קונסקי "שלא מאהבת מרדכי". כך, היא נוהגת לקנות מתנות ושומרת אותם בביתה למשך זמן רב, לשנתיים, ומחלקת אותם לבני משפחתה, לבתה, לחתנה ולנכדתה, וזאת כאשר היא מצויה בריב עם אחד מהם.⁴⁵ בהתנהגות מקניטה זו נרמזת ילדותיות והפגנתה של תכונה זו על ידי קשישה מעוררת גיחוך. חלוקת המתנות שלא לכבוד אירוע מיוחד כנהוג בדרך כלל, מדגישה את חוסר הפרופורציה בין התנהגותה הבלתי הולמת לבין גילה.

הומור אצל סבתא שאכנובסקה כאמצעי לחזירה למרחב האינטימי של האחר

לאור זאת, יש לבחון את התערבותה של סבתא בפרשת היחסים של נכדתה היחידה ושל פרץ. בעניין זה אבקש לבחון שני אירועים היזומים על ידה ומאופיינים בחלקם בהומור לצורותיו השונות: פרץ שממחר להגיע לבית הוריו פוגש בדרכו את סבתה של פראניה וזו מעכבת אותו לשיחה על נכדתה. היא פונה אליו בחביבות, כך, פונה אליו בלשון עממית כדי לקרבו לנושא השיחה ואומרת "אל תיהיה שייגץ!"⁴⁶

פרץ המעוניין לסיים את המפגש עימה אומר:

"-סבתא' בוודאי נקראה לאיזו יולדת. הנה הילקוט תחת סודרה. האישה צועקת והלידה דוחקת."

-אין דבר, תצעק שם עוד מעט. אפשר גם ליילד גדול...הנה, מה חפצתי ליילד אותך לי ולמשפחתי, שתהיה לנו לבן...

או, לא קל ליילד תינוק שכמותי. אל תשכח 'סבתא', שאם אבעט- יש ברגלי מגף מסומר..." במפגש זה תורמים שני הדוברים להומור הנוצר בעיקר על ידי ניסוחים לשוניים של שניהם. תיאור היולדת על ידי פרץ בניסוח מחורז יוצר אווירה קומית וקלילה. ניסוח זה מעודן ביחס לרצונו לקצר בפגישתם האקראית ככל שניתן. תשובתה ההומוריסטית של הסבתא, המיילדת המקצועית, אינה מאחרת לבוא ומדגישה את האווירה המבדחת. זו מתייחסת לצעקות היולדת באופן מקצועי ומסבירה שיתכן כי מדובר בוולד גדול, ובמקרה זה התעכבותה אל בית היולדת היא מוצדקת. היא ממשיכה את דבריה תוך התעלמות מתכלית יציאתה מביתה וממשימתה להגיע לבית היולדת, מסיטה את הנושא וחולקת מחמאה לפרץ שתוכנה מביע את משאלת לבה: "מה חפצתי ליילד אותך לי ולמשפחתי, שתהיה לנו לבן..." כמי שמבקשת אותו לנכדתה. בהיגד זה נרמזת התייחסות לפרץ כאובייקט הנועד להיות לנכדתה.

⁴⁴ ראו מאמרי על "היסוגריים בקדמת הטקסט; משמעות המידע המובא בסוגריים ותרומתו בנובלה "אהבה זרה" של אשר ברש", שאנון, כג, תשע"ח, 2018, 81-106.

⁴⁵ שם, עמ' 272.

⁴⁶ שם, עמ' 327. הוראת המלה "שייגץ": 1. "(בספרות מזרח אירופה), (לפני מלחמת העולם השנייה), נער לא-יהודי, כינוי לבחור גוי צעיר. 2. שובב (לפעמים בנימה של חיבה) (עממית). "מילון ספיר, עורך: איתן אבניאון, חד ארצי/איתאב הוצאה לאור, ירושלים, 1997, עמ' 1048.

עם סיומו של חלק זה של הדיאלוג בין השניים, מתפתחת ביניהם שיחה על אודות העמקת הקשר בין פרץ לנכדת הסבתא. סבתא שאכנובסקה תובעת מפרץ לקיים קשר מחייב עם נכדתה ומדברת בשבחה. חלק זה של השיחה נטול הומור והוא משמש כרמז מטרים לאירוע הבא שבו נוכחת סבתא שאכנובסקה.

הומור עוקצני של סבתא שאכנובסקה בפרהסיה

סבתא שאכנובסקה נכנסת ללא הודעה מראש לבית משפחת סגל ונושאת סגל מונולוג המאופיין בחלקו הראשון בהומור. ראשית, היא לועגת לאווירה האידילית בבית ומציינת כי אצל בני משפחתה סוערות הרוחות: "הנה הוא יושב לו, הבחור הנאה, החייל המפתה, המדיח, ואינו מניד עפעף. כאילו אך טובות פעל מיום שובו הביתה, כאילו לא רצח ביום הראשון לשובו בעל חיים רך ותמים, כאילו לא הדיח בחלקת שפתיו לבה של עלמה בת טובים, נערה רכה וזכה, בת אצילים ענוגה, והביא עליה ייסורי גיהנום! ולמה, אמרו אנשים טובים, עזרתי את אמו המנוחה ללדתו? למה קלטו אותו ידי אלו? לו ידעתי, כי אך צרות ופגעים יזרע סביביו. כי אך ממרורים ישקה אנשים טובים וישרים [...] אה, מי יתנני מיילדת אותך עתה, שטן מנוול, ומלקתי את ראשך באחת ולא השמעת גם צעקת החי הראשונה! [...] תזכור, כלב מצורע! תזכור!"⁴⁷ בדברים אלו יש משום דרמטיות המייצרת חשש בקרב הנוכחים. הסבתא נוקטת בלעג, בשימוש בהגזמה ובלשון סגי נהור, ועל ידי הניגוד בין מראהו השלו והרגוע לבין מעשיו הנוראיים, מתעצם הלעג שבדבריה. זוהי לשון אלימה, רוויה נאצות וקללות, תיאוריה מקאבריים והם מעידים על סערת רגשות. בחלק הראשון של המונולוג היא פונה לנוכחים, ואילו בחלקו השני היא פונה לעתים לפרץ ישירות, ולעתים לנוכחים. בכך היא משתפת את כל בני המשפחה בענייני הרומנטי של פרץ, גם את אלו שלא ידעו פרטים על מערכת היחסים שלו עם פראניה. בד בבד הסיטואציה יוצרת הומור, שהרי ידועים לנו פרטים על התנהגותה של סבתא שאכנובסקה כמי שנוהגת לריב גם עם בני משפחתה, עם בתה, חתנה ונכדתה ולהענישם בהתאם. בנוסף, ידוע כי היא נוהגת להיכנס ללא הודעה לבתים שונים בעיירה ולדבר על עניינים המציקים לה, אף אם אין הם מעניינה.

זאת ועוד, על אף שהיא נכנסת לבית משפחת סגל כדי להוכיח את פרץ ולהכפישו נראה שהיא זו העומדת באור מגוחך ונלעג, שכן פרץ אינו חושש מפניה, על אף שבני משפחת סגל נבעתים מהתנהגותה. לצד הדרמטיות שבסיטואציה זו יש בה גם מן הקומי. בפרק "הקומי שבסיטואציה והקומי שבמלים" מציין ברגסון את מאפיין "כדור השלג" שהוא "מראה של מסובב ההולך ומתפשט, הולך ומתגבר בכוחות עצמו, באופן שהסיבה, חסרת-הערך בתחילה, מגיעה, מחמת התקדמות הכרחית, לידי תוצאה חשובה ובלתי צפויה כאחת."⁴⁸ לדידה של סבתא של פראניה מערכת היחסים המעורפלת שמקיימת נכדתה עם פרץ היא סיבה הולמת כדי להקים קול צעקה. ברם, דבריה חורגים מהמצוקה הסובייקטיבית שבגינה הופיעה וחושפים את דעותיה ואת עמדותיה (האנטישמיות) כלפי היהודים בכלל. יש לציין כי שיחה זו היא חלק משרשרת אירועים שיצטרפו למספר אירועים שישפיעו על פרץ להגיע לידי החלטה לנתק את הקשר עם פראניה.

⁴⁷ שם, עמ' 313. שלוש הנקודות הן במקור.
⁴⁸ אנרי ברגסון, הצחוק, עמ' 54-55.

הומור בדמותה של אשת החזן, איטה פרומה

דמותה של איטה פרומה, אשת החזן, היא מן הדמויות הבולטות בסיפור שלפנינו המייצרות הומור. בדומה לסבתא שאכנובסקה, היא פעלתנית ומתוארת כ"אשת חיל". כך משל, היא מביאה בגדים מהעיר ומוכרת "מציאות" (כלשון המספר) לבנות ישראל וגם לבנות הערלים, שהכירוה כולן ורחשו לה חיבה ואימון יתירים.⁴⁹ בדומה לסבתא שאכנובסקה היא אף נוטלת לעצמה תפקיד קהילתי ומתערבת שלא לצורך בחייהם הפרטיים של אנשי המקום, יהודים וגויים כאחד. ילדיה של איטה פרומה נשואים ואינם מתגוררים בבית וזמן פנוי לרשותה. פרטים אלו עשויים לבאר את התנהגותה החטטנית ואת התפרצותה למרחב האישי של פרץ והתערבותה ביחסיו עם הנערה הגויה. ראשיתם של גילויי ההומור בדבריה של איטה פרומה היא כאשר ר' זלמן לייב סגל מגיע לביתה ולבית בעלה, החזן ר' צלאל כדי להזמין לסעודת ההילולא שהוא עתיד לקיים ולבקשו שיופיע מול האורחים. ר' לייב סגל מתקבל בשמחה על ידי החזן שמבקש לנהוג בו בהכנסת אורחים וקורא לאשתו איטה פרומה שתביא כיבוד. זו מופיעה בחדר ותוך שהיא מתעלמת מנושא השיחה ביניהם, פותחת במונולוג שבו היא מדברת בגנות מעשיו של פרץ בנו של ר' לייב סגל ומבקרת את מעשיו עם ה'שיקסה'. היא מציעה לר' זלמן לייב לנדות את בנו משום שחטאו חמור, וטוענת שאת ההלכה בנושא למדה בבית אביה. כמו כן, מתארת איטה פרומה את התנהגותם הפרוצה של הצעירים היהודים, הפונים למנהגים של אורח החיים המערבי המשכיל. כאישה דתית ניתן להבין את כאבה לנוכח סכנת ההתרחקות של הצעירים מן הדת בכלל, וסכנת ההתבוללות שעליה היא מזהירה במקרה של פרץ בפרט: "בנו מרדף 'שקסות'-והוא עורך הילולות של צדיקים...אילו היה בני יחידי עושה כן-את מוחו הייתי רוצת, מתחת שמי ד' הייתי מוחה אותו...השמעתם, בא לו מן הצבא ונטפל לטומאת הגויים".⁵⁰ דבריה מבטאים לעג לבן, אך גם לאב הממשיך את פועלו הדתי ולמעשה נרמז בדבריה לעג לתמימותו של האב שייתכן ואינו ער למעשיו של בנו. גם המצב הספקולטיבי שהיא מתארת על בנה יחידה מעורר צחוק, שכן היא משתמשת בניסוח בוטה ותוקפני כדי לתאר את תגובתה ההיפותטית ולשכנע את המאזין בדבריה.

הומור בעל גון עוקצני ביחסיה של איטה פרומה עם בעלה החזן

בדיבורה מפגינה אשת החזן כוחניות ועמדה ברורה ונחרצת. מטון דיבורה ומניסוחיה משתמעת תוקפנות וכוחניות ובכך דמותה מזכירה במידה רבה את סבתה של פראניה בביקורי הבית הפתאומיים שהיא עורכת בבתים שבעיירה ובהתערבותה בעניינים לא לה. התנהגותו המנומסת של בעלה החזן מדגישה את הקומי שבה: בעצם עיסוקו הוא מנעים לאנשי הקהילה בקולו, ובפגישה עם ר' לייב זלמן הוא נוקט בדרך עקבית של רכות ופייסנות כדי לא להביך אותו "אוי, מה היה לנו!-פלט ר' צלאל בניגון 'מוראלי' מאוד-זהו ה'כיבוד' שהבאת לנו, פרומה איטה חשבת: מעט מרקחת של אפרסקים, או של ורדים...והנה באת ב'מענה לשונך' על אורח שסר לביתנו?"⁵¹ בדבריו מגיב ר' צלאל על דבריה הקשים בלשון רכה שיש בה ציניות מעודנת, בהשתמשו בלשון פיגורטיבית כדי להדגיש את ההיפוך בהתנהגותה לאורח.⁵² הוא טוען שביישה את ר' לייב סגל משום לא נהגה על פי מצוות הכנסת אורחים. במקום לארח כמצופה, היא תוקפת את האורח ומאיימת עליו. בהמשך השיחה כשר' צלאל

⁴⁹ "אהבה זרה", עמ' 292.

⁵⁰ שם, עמ' 292.

⁵¹ שם, עמ' 293.

⁵² וכדי להבטיח כי הקורא יבין את נימתו של החזן, מתערב המספר ומסמן את המלה "כיבוד" בגרש.

מבקש מאשתו שלא תתערב בעסק לא לה, היא אומרת לו: "מה אמרת, בהמה זקנה?... יודעת אתה רק לבקש בכל רגע מרקחת של אפרסקים..."⁵³ לתשובתה הגסה והמעליבה, עד כדי הלבנת פניו, גוון של הנמכה ומשווה באתוס להופעתה ולעניין שלשמו התערבה.⁵⁴ כך, היא מורה לסגל לשבת עד שישתה שתי כוסות תה עם מרקחת שהכינה ולבעל היה אמורה להכין ניגונים לאירוע שיקיים סגל. הניסוח מרמז על טון הוראתי מצווה המעורר גיחוך. היא עולבת באורח ובאותה סיטואציה טעונה היא מבקשת שישאר להתכבד ומנסה לאלץ אותו להישאר. סירובו מסביר הפנים של ר' זלמן לייב להישאר מעמיק את הגיחוך בהתנהגותה של איטה פרומה.

הומור ככלי לבקר את פרץ סגל ואת הדור הצעיר

גם במהלכו של אירוע ההילולא איטה פרומה מגיבה בביקורת כלפי הצעירים היהודים. היא מקשיבה לדברי החסידות שמשמיעים המשתתפים. היא אומרת לפרץ שנקרה בדרכה: "אי אתם בני הדור החדש, אילו ברשותי הייתם, הייתי מצליפה אתכם בכל שני וחמישי... וכבר היתה לי מריבה עם ר' זלמן לייב בגללך."⁵⁵ בדבריה נשקפת פמיליאריות, היא מנכסת לרשותה את ענייניו האישיים של פרץ; את מערכת היחסים האישית שלו עם פראניה ומתירה לעצמה להגיב בעניין. הלשון הבוטה והאוטומטיות שבניסוחיה כך, "בכל שני וחמישי", מעוררת צחוק וגיחוך. הקומיות שבהתנהגותה מרמזת לכך שהיא אינה מהווה איום על מערכת היחסים של פרץ עם פראניה. עם זאת, באמצעות ההומור, כאמצעי קומוניקטיבי, מתאפשרת ההאזנה של הנמען ומכאן שהעברת מסרים כבדי משקל עשויה להיות קלה ואופטימלית.

הומור בדבריה של הנערה הגויה פראניה / הומור ככלי הסוואה להתקרבות רומנטית

באחת מפגישותיהם של פרץ ופראניה, לאחר שנפגעה ברגלה הם משוחחים על ספר ששאלה ממנו. פראניה מציינת שהספר שופע הומור: "עליו לקראו: אני אומרת לו, מצחיק עד מאוד. אוי, כשהם שוקעים בבוץ!... אפשר למות מצחוק. חה-חה-חה! חה-חה-חה!".⁵⁶ פרץ לא קרא את הספר ששאל מאחותיו עבור פראניה והיא שואלת אותו מודע ארכה לו הדרך ונוכרת במשל על הצב שהלך לשאוב מים והדרך ארכה לו כחמישה ימים. פרץ מתנצל ופראניה מציינת שהיא סולחת לו על אף שאיננה כומר.

שיחתם קלילה הודות להערותיה שופעות ההומור המבקשות לקרב את פרץ אליה, להרבות בביקוריו אצלה ובכך להעמיק את הקשר עימו. בהמשך הפגישה פראניה מתגרה בו, האם יוכל לפתוח את אגרוף ידה. הוא מנסה לפתוח את כף ידה ואומר בלצון שכל אצבע שיצליח לפתוח תהיה שלו.⁵⁷ היא לכך מגיבה: "'שלו', מצחיק! איך היא יכולה להיות שלו, והיא מחוברת לידי?' הומור משמש כמקרב בין

⁵³ שם, עמ' 294. איטה פרומה נוהגת לפנות לבעלה באופן זה "במה גסה" גם בהזדמנויות אחרות. בשיחה עם שכנתה היא מכנה את בעלה "בהמה זקנה" ופעם נוספת באותו מעמד היא דוחקת בו להיכנס הביתה תוך שהיא יורקת ושוב משתמשת בביטוי "בהמה זקנה". (שם, עמ' 338). האוטומטים הלשוני תורם לסיטואציה מבדחת ואינו מנמיך בהכרח את דמותו של בעלה החזן.

⁵⁴ "הבאתוס הוא אחד מכלי העיצוב של ה'קומדיה השחורה'..." הקומדיה השחורה בדרך-כלל אינה מביאה עניינים לידי סיומם. היא חסרת ערכים ומציגה אנשים, שהם יותר אוטומטיים מאשר בני אדם, הנדחפים ופועלים על-פי רצונותיהם ותאוותיהם... אחד מכליה של הקומדיה השחורה הוא הבאתוס. זוהי התמוטטות פתאומית של ציפיה גבוהה, נפילה מן הנעלה והגבוה אל המצחיק והמגוחך". ברנהולץ, **עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתפיסות ערכים בסיפורת הישראלית**, כרך א', עמ' 72.

⁵⁵ "אהבה זרה", עמ' 309.

⁵⁶ שם, עמ' 281.

⁵⁷ שם, עמ' 281.

השניים וכמקל על המבוכה הרבה והאינטימיות במשחק פתיחת אצבעות כף ידה של פראניה על ידי פרץ.

הומור בקרב משפחת סגל

בנושא שבוחן את אופיו של ההומור מבחינה מגדרית אי אפשר להפריד לגמרי בין המינים, כפי שכבר הראנו בסיטואציות השונות ביצירה. גם להומור בבית משפחת סגל, המורכבת מנשים צעירות ומגברים צעירים יש מקום בבחינת הסוגיה המגדרית. כך, לאחר שהאב ובנו חוזרים הביתה ממסע עסקים. בבית נמצאים בני המשפחה מרים אלקי וקובקי בשעת שתיית התה. דובריש נמצאת אצל קרוביה ואלקי מנופפת בידה במכתב שהגיעה מאחותה ומכריזה שייתכן "שתהיה לנו בקרוב שמחה."⁵⁸ היא מתכוונת לקרוב משפחתה, צעיר בן שלושים, סוכן ביטוח.

קובקי מגיב לכך וטוען כי נישואיה של דובריש יפתחו בפני אלקי אחותה את הדרך לנישואים: "ותתפנה הדרך לאלקי". על כך משיבה לו אלקי: "לך. רשע אתה". האב אומר שאין לו התנגדות אלא אם כן – והוא מפנה את מבטו לקובקי בנו כמבקש לאשר את הצעתו בעבר שישא לאישה את דובריש. על מבטו "רב משמעות" של האב בבנו הבכור עונה הבן: "אה, לא, לא!...אם יש לי אי אלו כוונות, הרי זה רק לגבי אלקי..." ואלקי משיבה: "הוא אשר אמרתי: רשע אתה ותו לא...ואם תלך אחר הסוכן-לא תהא זו אשמתיה[...]"⁵⁹ שלוש הנקודות בסיום דבריה של אלקי באות במקום השלמה מילולית שגם הדמויות וגם הקורא יודעים להשלים. במשפט שלא השלימה עד תום מכוונת אלקי להעתיק את האחריות לצעד הגורלי שתנקוט בו אחותה, נישואים לאחר, לקובקי המתחמק מאחריות בנושא.

מערכות היחסים הזוגיות האפשריות במשפחה זו מן הנושאים שעליהם הצביע טוקר בסיפור זה כעל יסוד להתארגנות סיפורים אצל ברש,⁶⁰ גורמות למבוכה רבה בקרב בני המשפחה. אשר על כן, השיחה בנושא זה היא מהותית משום שמעורבות בה הנפשות הבוגרות במשפחה שרובן המכריע רווק (האחים קובקי ופרץ, האחיות דובריש ואלקי ונחומל הילד). כפי שמשמע מדברי קובקי, בחברה הדתית שאליה הם משתייכים נהוג לחתן את האחים/יות הגדולים ורק אחר כך את האחים/יות הצעירים מהם. התעכבותם של האחים הגדולים להינשא משפיע על חייהם של אחיהם הצעירים כתגובת שרשרת. עם זאת, המבוכה שנושא זה גורמת לחלק מן הדמויות לדבר ברמזים: כך, האב המסתפק במבט "רב-משמעות בקובקי". הואיל וכך, ההומור המשתמע בשיחה זו תורם לאווירה נוחה, מרכז את אי הנחות ומאפשר את פיתוחו של הנושא.

בשיאו של המתח, כשפרץ נמצא בבית המשפט בלוויית אלקי ואביו, מגיעים גם שלושה מחבריו של פרץ. הם מתבוננים בפראניה היפה ואחד מהם מעיר: "בן כמה היה החזרזיר במותו: בן חודש? תראה, פרץ: עכשיו ידרוש ממל מחירו של בן שישה חודשים, שהרי אילו חי היה בן חצי שנה". פרץ מגיב לדבריהם הציניים בחיוך ואביו מעיר "הרי אתם חברת לצים. –אולי ניכנס פנימה, שאל-הציע גאסטרו-והיה לנו תיאטרון חינם אין כסף [...]"⁶¹

ההומור הוא כלי נפוץ בשיחות המתקיימות בבית משפחת סגל. להרכב התא המשפחתי שחובר משני תאים משפחתיים יש משקל לאופי ההומור העדין, שחף מגסויות. זה מאפשר לשוחח על נושאים

⁵⁸ שם, עמ' 311.

⁵⁹ "אהבה זרה", עמ' 311. הסוגריים המרובעים מורים על שלוש נקודות בגוף הטקסט.

⁶⁰ ראו הערה מס' 6 לעיל.

⁶¹ שם, עמ' 350.

שונים, גם אישיים, באופן המאפשר מיצוי של נושא השיחה. בנוסף, ההומור מסייע לשמירת אווירה נעימה בין הדמויות.⁶²

הומור בקרב הגברים שבחברה החסידית- סעודת הילולא לזכר הריז'יני כמקרה מבחן

ר' זלמן לייב סגל נוהג לערוך כמדי שנה, הילולא לזכר הריז'יני זצ"ל. האווירה השמחה באירוע הילולא החגיגית שעורך מדי שנה הולמת את המסורת החסידית: מפגש של חסידים זה עם זה, ממשוטי העם ועד לחכמי הקהילה, המצפים לאירוע המשמח בכליון עיניים, שבו שורה אווירת שמחה והתרוממות רוח. בסיפור מובא תיאור מפורט של ההכנות להילולא, כך, סידור השולחנות, פרישת המפות הלבנות והריחניות, תיאור הריהוט, פמוטי הכסף, ריח המאכלים המותקנים, ריח חמיצת הסלק בשום וריח הצלי הנודף ובגדי השבת החגיגיים שלובשים ר' זלמן לייב ובני ביתו.⁶³ אווירה שמחה זו וקיום האירוע מדי שנה מלמדים ללא ספק על מזגו הטוב והנדיב של בעל הבית ועל נטייתו לשמח אנשים.

בערב מיוחד זה חוגגים החסידים באכילה ובשתייה ובהאזנה לדברי תורה, וכל זאת באווירה של רצון טוב ושל שמחה.⁶⁴ החסידות גורסת כי "אחרי שהחסיד מבין ומפנים את הרעיון של 'מלוא כל הארץ כבודו' ושהעולם הוא עולם אלוהי ואין פער בין העולם הארצי של בני האדם לעולם המושלם של האלוהות, הוא צריך להיות 'תמיד בשמחה'."⁶⁵ אירוע חסידי זה שעיקרו שמחה, מזמן לא רק אווירה של הומור אלא אף של תפאורה המתוארת בקורטוב של הומור ומתארת את השמחה השורה במקום: "סיד הקירות הבהיק בשמחה כבושה."⁶⁶ הענקת תכונת אנוש לקיר הדומם מוסיפה להומור שמסתמן כהומור לשם הומור, זה שאינו חתרני.

במהלך האירוע כולו מעיר המספר כי נשמעים "דברי חיבה ולצון"⁶⁷ בנושאים שונים. למשל, ר' אהרלי מתבקש לספר לקהל "איזה דבר בשמו הקדוש" וסיפורו על רב גדול מסתיים בצחוקו הגדול של הרב ש"צחק הרבה."⁶⁸ צד נוסף של ההומור הצחוק שיש בו אף ביטוי ליכולת הצחוק העצמי הוא צחוקם של החסידים למנהגיהם, "מספרים מילי דבדיותא על חסידי בלז."⁶⁹ ההומור העצמי מלמד על שפלות וענווה ועל התייחסותם של החסידים להומור ככלי חיובי המשפיע מטובו על האדם. טענתו של ברגסון כי "הצחוק ודאי שיש לו משמעות חברתית", הולמת יפה את האירוע ואת מטרתו שחפה מכל כוונה לגנות את האחר.⁷⁰

סיטואציה הומוריסטית בעלת גון אחר מתרחשת עם בואו של החסיד הראשון, ר' ופצי הגרסי, המגיע בלוויית חמשת בניו הרעבים. בהיכנסם הוא מבקש לגרשם הביתה ואומר בקול: "לכו, לכו הביתה... אין סעודת הילולא בשביל ילדים..." אך החיוך הערמומי ניכר בעיניו ובניו מבינים שאביהם

⁶² וכבר הזכרתי כי חלק הארי מהמשפחה הם מתבגרים המייחלים לשינוי משמעותי בחייהם האישיים, קובקי, פרץ, דובריש ואלקי. במילים אחרות, ויכוחים ואי הסכמות ביניהם הוא מאפיין טריוויאלי, מעצם היותו מאפיין של התנהגות מתבגר.

⁶³ "אהבה זרה", עמ' 303.

⁶⁴ על הסעודה כאירוע חברתי תרבותי בחיי החסידים עומדת המאפיינים של הסעודה: זו כוללת את ברכת המזון, נטילת ידיים, קידוש וכיוצא באלו, "לפחות אחד מהמשתתפים שייך לחוגי החכמים, תיאור הסעודה כולל בנוסף לפעולת האכילה, "גם יחסי גומלין בין המשתתפים". רוחמה וייס, **אוכלים לדעת**; תפקידן החברתי של הסעודות בספרות חז"ל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תש"ע, עמ' 18.

⁶⁵ שלמה פישר, **תנועת החסידות והחברה היהודית במזרח אירופה**, המכון לחינוך יהודי יוצר ע"ש דוד שון, ירושלים, תשמ"ח, 1988, עמ' 85.

⁶⁶ "אהבה זרה", עמ' 303.

⁶⁷ שם, שם.

⁶⁸ שם, עמ' 305.

⁶⁹ שם, שם.

⁷⁰ ברגסון, **הצחוק**, עמ' 13.

אומר את דבריו כאמירה בעלמא והם מתפזרים ב"פינות הבית שלא ירגישו בהם."⁷¹ הפער בין המלל הנאמר על ידו לבין מחוות העיניים שלו המביעות מסר שונה מדבריו יוצר את ההומור. לצד ההומור עולה אף מידה של חמלה וגם של הערכה כלפי יחסו האב לבניו, שדואג להביאם לאירוע שבו האוכל מוגש בנדיבות כדי שיאכלו. ההומור במקרה זה הוא פרגמטי וכן מהווה כלי לעידונו של המידע הנרמז כי ר' ופצי הוא דל אמצעים ומשפחתו בדרך כלל רעבה ללחם, וכי סעודת ההילולא שבה יואכלו מטעמים מהעגל שנשחט תשביע את בניו הרעבים.

לסעודה זו, שלה מוקדשים חמישה פרקים נכבדים בסיפור (י"ג-י"ז כולל), ישנה זיקה לקשרים הרומנטיים של פרץ ושל בני משפחת סגל הצעירים. כך, עם כניסתו של ר' זיינביל השדכן לביתו של ר' זלמן לייב הוא מביט בבעל הבית ואומר "בקול עבה: 'יהי רצון, שתהא זו התחלה של שמחות, שבמהרה יבואו אירוסים ונישואים בזה אחר זה, אצל הבנות והבנים-ויהי רצון שהשידוכים יעשו על ידי. עוד לא הרווחתי אצלו אפילו פרוטה אחת." דבריו של השדכן מביכים את רק זלמן לייב שעונה לו בכובד ראש "בעזרת השם ירוויח, ובעין יפה."⁷² השדכן פותח בדברי ברכה לבעל הבית ומאחל לו שילדיו יינשאו. לחלק זה יש זיקה לחלקה השני של הברכה שבה קושר השדכן את ברכתו לתחום פרנסתו ומבקש לכוון לענייניות, בדומה לר' ופצי הגרסי, ולהסב את תשומת לבו של בעל הבית לרצונו להתפרנס משידוך הבנים והבנות שהזכיר בתחילת דבריו. הערתו כי עדיין לא הרוויח אצל ר' זלמן לייב פרוטה היא מעוררת צחוק משום שהשדכן מתייחס לעיסוקו במושגים כלכליים מובהקים. ברם, ניתן להניח כי הערה זו גורמת למבוכה באוזני ר' זלמן לייב, משום שכבר רמז בעצמו לילדיו על השידוך האפשרי ביניהם, עניין המוכיח את רצונו ורצונה של אשתו בעניין זה.

כשמתמלא החדר בחסידים ונשמעים קולות של צחוק ודיבור, תופס השדכן את פרץ ולוחש לו שיש לו שבילו "פרידה נאה...כפרה עשר פאנינקות בשבילה!"⁷³ פרץ אינו מגיב לדברי השדכן. סגנון הדיבור שלו עם פרץ ובכלל, של החסידים עם פרץ, מעוררת צחוק. לשונו של השדכן היא אמנם ציורית ומאופיינת בהגזמה אך בוטה: זוהי לשון מינינית (Sexism), שיש בה החפצה של האישה, שערכה נמדד כסחורה; יש לרכוש אותה כבהמה. בעצם ההשוואה של האישה לבהמה יש הנמכה, אמנם כזו שערכה הכספי הוא רב ויש בה תועלת כלכלית, אך עדיין בהעמדתה מול בהמה נוצרת הנמכה והחפצה של אישה באשר היא כאשר דברי הגברים נאמרים מתוך תחושת עליונות, אף אם לא התכוונו במודע לפגוע במעמדה של האישה באשר הוא.⁷⁴ הערה הומוריסטית זו יכולה להיאמר במסגרת חברתית כמו באירוע זה, שמיועד לגברים בלבד, ללא נוכחותן של הנשים. העובדה שנשות משפחת סגל משמשות במלצרות באירוע ונאסר עליהן לשהות בחדר ולהיות נוכחות בו, משפיעה על ההומור הגברי מן הסוג הזה.

סיכום

ניכר בברש כי כיוצר וכמספר המודע לעצמו, ראה בהומור כלי חיוני ושזר קווים וגוונים של הומור ביצירותיו, בין אם זה נמסר מפי הדמויות ובין אם שולב ההומור בתיאוריו של המספר ובהערותיו.⁷⁵

⁷¹ "אהבה זרה", עמ' 303.

⁷² שם, שם.

⁷³ שם, שם.

⁷⁴ על המושג "סקסזיזם" ראו למשל **דרכים לחשיבה פמיניסטית**, עורכות: ניצה ינאי, תמר אלאור ואחרות, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2007, עמ' 667.

⁷⁵ זו אינה היצירה היחידה שבה זורע ברש אלמנטים של הומור ביצירה. למשל, בסיפור "תמונות מבית מבשל השיכר" יש דוגמאות רבות להומור לצד מעגלי חייהן של הדמויות השונות בבית מבשל השיכר המאופיינים באירועים דרמטיים וטרגיים. כך, השמות שבהם מכנה ר' ראובני רוכל הפרוות, מאופיינים בהומור. את בני משפחתה של חנה, הוא מכנה דרך הומור "גראפיניה", את נכדותיה התאומות הוא מכנה "מלפפונות" והמספר הכל-יודע מבאר את כוונתו, משום שהן "בריאות הבשר", "אתרוגיל" הוא שלום "ההדור והשמור", הלמד-וויית היא ברכהלי "השתקנית

ההומור ב"אהבה זרה" שזור בצורות שונות, כדרך ביטוי של רוב הדמויות, בין אם בדיאלוג בין שניים ובין אם בהיגד המובע בפני מספר נוכחים, קבל עם ועדה, בסיטואציות שונות הנקשרות להווי החיים בעיירה שלהן זיקה לעניין המרכזי ביצירה; גורלם של היחסים בין הגיבור, פרץ סגל לבין פראניה קונסקי הגויה. נראה כי להומור, השזור בסיפור אשר מתמקד בקונפליקט האישי של הגיבור שהופך לעניין ציבורי בעיירה הן על ידי דמויות מהקהילה היהודית והן על ידי דמויות הקהילה הרונית והפולנית, יש תפקיד מהותי; ריכוך ועידון המתיחות הנוצרת בעיירה בין יהודים לגויים על רקע פרשת אהבתם של פרץ ופראניה. לעיתים ההומור מופיע כצורת חיווי חתרנית ויש שהוא משמש כדרך מעודנת, רכה ומנומסת, כדי להביע עמדות רוויות מתח וגם רגשות כמוסים.

ובתוך כך, ניתן להבחין במרחב זה בהומור מגדרי ובהבדלים שבין הומור נשי להומור גברי: אמירות ומשפטים נשענים על הטקסטים מן המורשת שלמדו הגברים בחדר. עם זאת, נראה כי בקרב הנשים היהודיות ההומור מתייחס גם חיי היום יום במרחב הביתי שעליו היו אמונות וגם נשען על טקסטים מן המורשת. עניין זה מעיד על סקרנותן ועל פריצת גבולות בתא המשפחתי שאפשר לבנות את הקניית הידע השמורה מזה דורות לגברים בלבד.

ראינו כי דמויותיהן של הנשים יהודיות נוטות להשתמש בו כדי לבקר את האחר מתוך כוונה ותקווה לגרום לשינוי. הניסוח העדין של דבריהן מלמד על החברה האורתודוקסית השמרנית שבתוכה הן חיות וגם עליהן בבחינת "כבודה בת מלך פנימה".

לעומתן, ניתן לראות כי הומור המאפיין את דמויותיהן של נשים מבוגרות, יהודיות וגויות גם יחד, מאופיין בגסות ובטוטות, לעיתים עד כדי אלימות ועשוי להיאמר בפומבי עד כדי הלבנת פנים של הנמען. נראה כי ניסיון חייהן, גילן המבוגר ובעיקר מעמדן בקהילה מאפשר להן להתבטא באופן גס ובטוח ולרוב אף מאיים.

במרחב הבין תרבותי הרגיש שבגלות, המאופיין לעיתים במתח מפעפע בין היהודים לנוצרים ולרוניות, ובשיח המורכב המתקיים בין נשים וגברים בכלל, נזקק המספר לכלים מתווכחים, לכלי ההומור. נראה כי הוא משתמש בהם במודע, כדי להוליך את הדמויות בזהירות יתרה בין האירועים השונים המתרחשים. הומור זה אינו גורע מכובדם של הנושאים שעלו בסיפור. גם את הקורא המודרני-המערבי עשוי ההומור השזור בסיפור לקרב וללמדו על פרק בהווי חייהם של יהודי גליציה בשלהי המאה התשע עשרה. נראה כי המספר כמתווך מודע גם לעניין זה ולכן הוא מעיר (לרוב בסוגריים) פעמים רבות על טיב ההומור שהוא שם בפי הדמויות, רמוז לפרשנות ומבקש להוליך את הקורא לפרשנות הרצויה.

והמוצנעת בחדרה". ("תמונות מבית מבשל השיכר", כרך 1, עמ' 35). המטפורות שאולות מן העולם התרבותי האורתודוקסי וחלקן מבקש לבטא הערה רבה לדמות כמו שלום המטופח שנקרא דרך ההומור "אתרוגיל" (שם, עמ' 33). ההומור שזור בדמויותיהם של ר' ראובלי הרוכל, של הר ליבר שכלשונו של המספר 'מוזמין' אצל השדכן 'משהלי יטל ומטרי' כלה" וזה האחרון נוסע אל מחוץ לעיירה להסדיר את ענייני השידוך והחתונה ומגיע עם הכלה שממנה הוא נאלץ להתגרש כעבור שלושה ימים.

ונקא הגוי חולץ המגופות, מתנהג כשוטה הכפר כל ימות השבוע (אך ביום ראשון "...היה נהפך לדבר אחר' ממש"). (שם, עמ' 31), 'מעשה המכשפה' שמספר ר' ראובלי הרוכל – "לא כלום, בריל, שד בצורת עגל. אינך רואה? אינך שומע? עניתו בהלצה" (שם, עמ' 30).

בקיאותם וידיעותיהם של היהודים בתורה טבועות באורח חייהם ובלשוונם. הודות לכך הם מלוכדים כקבוצה תרבותית שלשונה משמשת להם כעין לשון סתרים שהגויים לא יבינו. כך, פאן גרבינסקי פולני מיוחס, שהוא אב לבנות ובביתו מתגוררות בנוסף אחיותיו הבוגרות שאינן נשואות, מכונה בפי יהודי העיירה בבדיחות הדעת "פאן שעשגז", כשמו של הסריס שעשגז שומר הרמון הנשים המוזכר במגילת אסתר. (שם, עמ' 42). גם יחסו של המספר ושל אנשי העיירה לפאן גראבינסקי שבארמונו מתגוררות רק נשים.

מקורות

- בל הוקס, "אחיות: סולידריות פוליטית בין נשים", **ללמוד פמיניזם: מקראה**, בעריכת דלית באום, דלילה אמיר ואחרות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2006.
- ברגסון אנרי, **הצחוק**, ראובן מס, ירושלים, תרגם: יעקב לוי, תשל"ה.
- ברזל הלל, "ביאליק הצחוק: פארודיה עם מקאמה", **מראה 5**, תשע"א, 2010, 32-43.
- ברנהולץ שלומית, **עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתפיסת ערכים בסיפורת הישראלית**, חיבור לשם קבלת דוקטורט, כרך א', רמת-גן, תשמ"ה.
- ברש אשר, **אהבה זרה**, כרך א', מסדה, תל אביב, תשי"ב, עמ' 255-353.
- ברש אשר, **תמונות מבטל השיכר**, כרך א', מסדה, תל אביב, תשי"ב, עמ' 7-73.
- דה בובאר סימון, **המין השני המין השני כרך ראשון עובדות ומיתוסים**, בבל, אין ציון מקום, תשס"א, 2001.
- דה בובאר סימון, **המין השני המין השני כרך שני המציאות היומיומית**, בבל, אין ציון מקום, תשס"א, 2001.
- דרכים לחשיבה פמיניסטית**, עורכות: ניצה ינאי, תמר אלפור ואחרות, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2007.
- וייס רוחמה, **אוכלים לדעת**; תפקידן החברתי של הסעודות בספרות חז"ל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תש"ע.
- ורסס שמואל, **המארג של בדיון ומציאות בספרותינו**, מוסד ביאליק, ירושלים, 2014.
- טוקר נפתלי, **חזיון חולות וירכתי עולם**, גבעתיים, מסדה, 1980.
- לאור דן, **ש"י עגנון, גדולי היצירה והרוח בעם היהודי**, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים 2008.
- מצוב-כהן, עופרה, "הסוגריים בקדמת הטקסט; משמעות המידע המובא בסוגריים ותרומתו בנובלה "אהבה זרה" של אשר ברש", **שאנן**, כג, תשע"ח, 2018, 81-106.
- סובר אריה, **הומור: בדרכו של האדם הצחוק**, ירושלים: כרמל והמכללה האקדמית אשקלון, 2009.
- סובר אריה, "הומור-צורך בסיסי של האדם", **מראה 5**, 2010, 7-24, עמ' 8-19.
- עובדיהו מרדכי, "משוש בונה", **מאזנים**, ת"ש, 1939.
- מילון ספיר**, עורך: איתן אבניאון, הד ארצי/איתאב הוצאה לאור, ירושלים, 1997.
- פישר שלמה, **תנועת החסידות והחברה היהודית במזרח אירופה**, המכון לחינוך יהודי יוצר ע"ש דוד שון, ירושלים, תשמ"ח, 1988.
- קרמר שלום, **ריאלזים ושבירתו**, מסדה, גבעתיים ורמת גן, 1968.